

UOT 81'282.3

CƏNUBİ QAFQAZIN BƏZİ ORONİMLƏRİNİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**TAĞIYEVƏ RUHIYYƏ İSABALA qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, doktorant**e-mail: sdu.elmihisse@mail.ru***Açar sözlər:** *coğrafiya, toponim, oronim, xəritə, oykonim*

Məqalədə Cənubi Qafqaza aid 1903-cü ildə Tiflisdə çap olunan hərbi-topoqrafik xəritədəki oronimlər – relyef adları sintaktik tədqiqata cəlb edilir. İsmi birləşmə və (Qırğız, Topdağ, Təpəqaya, Ağyazı və s.) feli birləşmə modellərində (Daşkəsən, Naltökən, Ağlağan, Nalbənd və s.) olan oronimlərin xüsusiyyətləri göstərilir.

Cənubi Qafqaz rus istilasına qədər, yəni 1828-1829-cu illərdə azərbaycanlıların toplu yaşadığı bir məkan olmuş, onların avtohton vətəninə çevrilmişdir. Lakin Rusiya-Osmanlı və Rusiya-İran müharibələri dövründə Cənubi Qafqazda azərbaycanlılar dəfələrlə pərən-pərən olmuş, qeyri-müsəlman xalqları isə onların toplu yaşadığı yerlərə yerləşdirmişlər. Bununla da Cənubi Qafqazın etnik tərkibinin dəyişdirilməsinə başlanılmışdır.

Cənubi Qafqaz relyef cəhətdən çox qarışıq olduğu üçün zaman-zaman türk mənşəli adlar çoxalmış və relyef adlarının, bütövlükdə toponimlərin türk qatı əmələ gəlmişdir. Ərazinin köklü sahibi olmuş türksoylu xalqların etnokulturoloji mədəniyyətinin daşıyıcısı olan toponim, hidronim və oykonimlər azərbaycan – türk dili vasitəsilə torpağa həkk olunmuş salnamənin zərrəcikləridir. Lap əvvəllər car hökuməti, sonralar da bolşevik rəhbərlərinin dəstəyi ilə zaman-zaman ermənilər Qərbi Azərbaycanda, gürcülər isə Borçalı, Sığnaq, Axsqa və ona yaxın olan ərazilərdə türk mənşəli adlara qənim kəsilərək coğrafi obyektlərə (kənd, dağ, çay, silsilə, dərə, təpə və s.) uydurma adları vermiş, etnik mədəniyyətimizin izini itirməyə çalışmış və indi də cəhd edirlər. Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak etmiş çox böyük ənənəsi olan tarixi etnonimlərdən törənən etnotoponimlərə (Oğuz, Qıpçaq, Avşar, Qaraqoyunlu, Qayı, Bayandur, Bayat, Qanlı və s.) daha kəskin münasibət göstərmişlər. Onun nəticəsidir ki, indi Qərbi Azərbaycanda 1 nəfər də olsun nə azərbaycanlı qalmışdır, nə də bir toponim.

Bu baxımdan, 1903-cü ildə Qafqaz hərbi dairəsi tərəfindən çap olunmuş məxfi kartoqrafik xəritədəki adlara və onların mənşəyinə baxmaq kifayətdir ki, ərazinin qədim sakinlərinin kimlər olduğu sübut olunsun (4). Xəritədəki coğrafi adlardan tutarlı fakt ola bilməz. Bu adlar arxeoloji abidələrdən də qiymətlidir.

Bundan başqa, 1886-cı ildə quberniyalar üzrə siyahıya alınmanı əks etdirən məlumat kitabı (SVOD) da maraqlı mənbədir. 1891-ci ildə Tiflisdə çap olunan bu kitabda bütün qəzalar və kəndlər üzrə əhalinin və təsərrüfatın sayı, milli mənsubluğu göstərilir. Orada ailələr “tüstü” termini ilə qeyd edilir. Daha sonra Rus Coğrafiya cəmiyyətinin üzvü D.D.Paqirev tərəfindən hazırlanmış “Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi” sorğu adlı kitabı da tutarlı mənbədir. Bu kitab 1913-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur. Orada coğrafi obyektin növü, yerləşdiyi ərazi, mütləq hündürlüyü, hər birinin yayılma arealı, paralelləri və s. göstərilir (5).

Mərhum ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və onun siyasi kursunu davam etdirən prezidentimiz İlham Əliyev cənabları mətbuat və televiziya dəfələrlə tədqiqatçılara tarixçi, dilçi, coğrafiyaçılara rus hərbi sənəd və xəritələrini əsas mənbə kimi xatırlatmış və bu sahədə köklü araşdırmaların aparılmasını məsləhət bilmişlər.

Budaq Budaqovun təbirincə desək, üç elmin qovşağında (dil, coğrafiya və tarix) yaranan toponimlərin tarixi araşdırılmasa, köksüz, yerləşdiyi ərazi lokalizə olunmazsa, yəni coğrafiyası bilinməzsə, yersiz, dili açıqlanmazsa, lal hesab olunur (2.126). Toponimlər dil vahidləri ilə işarələndiyi üçün onların fonetik, leksik, semantik və qrammatik (morfoloji və sintaktik) xüsusiyyətlərinin türkoloji aspektdə öyrənilməsinin elmi-praktik, həm də azərbaycanşünaslıq üçün çox böyük elmi əhəmiyyəti vardır. 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr edilən xəritədəki kartoqrafik adlara

nəzər yetirdikdə coğrafi obyektlərin bütün növlərinin işarələndiyini görürük. Bir daha bu adları bizə yadigar qoyub gedən soylarımızla fəxr edirik.

Bu yazıda relyef adlarını tədqiqata cəlb etdiyimiz üçün daha çox həmin adlara müraciət etməyimiz təbiidir.

Xəritədə o dövr üçün çox böyük strateji əhəmiyyəti olan, makro və mikroarelda işlənən, relyef adları (dağ, dərə, təpə, düz, yoxuş, qaya, yurd, daş, keçid, dərə və s.) daha çox diqqəti cəlb edir. Bakı, Gəncə, İrəvan, Tiflis, Qars quberniyalarının qəza və dairələrində, eləcə də ona yaxın olan ərazilər üzrə (24 qəza, 6 dairə) xəritədə qeyd olunmuş oronimləri – relyef adları müxtəlif növ ismi birləşmə və ya feli birləşmə modellərində nəzərə çarpır. Həmin oronimləri sintaktik quruluşuna görə belə təsnif etmək olar.

1. Birinci növ ismi birləşmə modelində

Dəlidağ (B.), Dəlidağ (Ağ), Dəlidağ (Cav.), Ağcala (B.), Əyriqar (B.), Üçtəpələr (Ağ.), Şiştəpə (Ağ.), Ağbaba (Ağ.), Örtülüdağ (Ağ.), Çobandağ (Sığ.), Əriktəpə (Sığ.), Tourtəpə (Sığ.), Tayadaş (Qar.), Şiştəpə (Qaz.), Soyuqbulaq (Qaz.), Ağbulaq (Tif.), Qaraköynək (Üç.), Qızılyar (Üç.), Topdağ (İr.), Qaraqaya (Dər.), Gözəldərə (Dər.), Qaraarxac (Göy.), Gəlinqaya (Cav.), Çamurrudağ (Zan.) Sıxyurd (Zən.), Sarıdağ (Nax.), Muradtəpə (Dər.), Qızılziyarət (Sür.) Qızılyoxuş (Cav.), Ağdaş (Ş.), Saraytəpə (Ş.), Qalatəpə (Ş.), Qırxqız (Ş.), Göytəpə (G.), Dəyirmantəpə (Ş.), Qaratəpə (C.), Çanaxtəpə (Ç.), Qaraquştəpə (C.), Xoruzludağ (C.), Göytəpə (Zən.), Qaladaş (Lən.), Qarauldaş (Lən.), Qoturdağ (Zaq.), Dikqaya (Sam.), Alacadağ (Ər.), Uğurludağ (Ər.), Seyidyurd (Sam.), Qaladərə (Sığ.), Babadağ (Sam.), Salbuzdağ (Sam.), Şahdağ (Sam.), Qızıldağ (Y.), Buğdatəpə. Taya Qaya (Ağ.) Çətindağ (B.), İlandağ (Al.) Başkeçid (B.), Ağyazı (Zaq.), Qarayazı (Q.)

Göründüyü kimi, təqdim olunan relyef adları iki komponentlidir. Komponentlər arasında yanaşma əlaqəsi vardır. Birinci tərəfdəki sözlər əsasən rəng, miqdar, əlamət, keyfiyyət, və etnik mənşəli sözlərdən, ikinci tərəfi isə bütün türk ellərində bir sistem kimi mövcud olan coğrafi terminlərdən (dağ, təpə, daş, qaya, dərə, qazi, yoxuş, oyuq, yurd və s.) ibarətdir. Relyef adlarının qəzalar üzrə təkrarlanması onların eyni düşüncə əsasında yaranmasını sübut edir (4).

Kənd adlarında olduğu kimi, relyef adlarında da coğrafi obyektləri fərqləndirən fərqləndirici sözlər (böyük, kiçik, aşağı, yuxarı, gədə və s.) işlədilmişdir. Məsələn, Böyük Ağdağ, Kiçik Ağdağ (Y) Böyük Maymaq, Gədə Maymaq (Pəm.), Böyük Abul, Kiçik Abul (Ax.)

2. İkinci növ ismi birləşmə modelində:

Seyid yurdu (Sam), Ellər oyuğu (Sığ), Sıx yurdu (Zən.), Bazar düzü (Q.), Qum dağı (Ağ.), Qızıl bahası (Zən.), Qarabağ düzü (Ş.), Loru düzü (B.), Şörəyel düzü (Al.). Göründüyü kimi, göstərilən oronimlərin birinci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi III şəxsi bildirən mənsubiyyət şəkilçili sözdən ibarətdir. İdarə əlaqəsi ilə formalaşmışdır (3.226).

3. Feli sifət modelində:

Əriməz (Zən.), Daşkəsən (Bor.), Kürkgeyilən (Sığ.), Mıxtökən (Şam.), Naltökən (B.), Usufvurulan (Ağ.), Leyli qaçan (Dər.), Palantökən (Sığ.) (4.5).

Göstərilən dağ adları feli birləşmə modelində fonlaşmış sözlərdən törənmişdir. Göründüyü kimi, dağın müəyyən əlamətinə və ya təbii şəraitinə görə bu adlar yaranmışdır. Xəritədə bəzi coğrafi adlar qeyri-rəsmi olsa da, tərcümə edilmişdir. Məsələn, Ağlağan “Mokrıy”, Ağbulaq (“Bəly Klyuç”) kimi qeyd olunmuşdur. Xəritədə erməni mənşəli toponimlər yoxdur. Bu addəyişmələr sonrakı illərdə də baş vermişdir. Qeyd olunmalıdır ki, göstərilən oronimlərin bir çoxu müasir xəritələrdə yoxdur, unudulmuşdur.

Xəritədə çoxlu rus mənşəli adlar nəzərə çarpır ki, bu da çar hökumətinin Cənubi Qafqazı ruslaşdırmaq siyasətinin nəticəsi idi.

Rusiyanın ucqarlarından köçürülən malaqan, duxabor, rus və qeyri kimiləri Azərbaycan türklərinin qədimdən yaşadıkları məskənlərə və yaylaq yerlərinə, gəlirli torpaqlara yerləşdirilmiş və gəldikləri yerlərin adlarını dəyişdirmişlər. Məsələn: Saratovka, İvanovka, Astraxanovka və s.

Elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazın hərbi-topoqrafik və məxfi xəritəsində qeydə alınan kartoqrafik adlar tədqiqata cəlb edilir, onların sintaktik xüsusiyyətləri göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nəşr olunan toponimlər lüğətində həmin kartoqrafik adlardan istifadə etmək mümkündür. Çünki həmin adların etnik tariximiz üçün çox əhəmiyyətlidir.

İXTİSARLAR

B. Borçalı qəzası	C. Cavad qəzası
Ş. Şuşa qəzası	Cav. Cavanşir qəzası
Şər. Şərur Dərələyəz qəzası	Lən. Lənkəran qəzası
Nax. Naxçıvan qəzası	Ağ. Ağbaba nahiyəsi
Sür. Sürməli qəzası	Sığ. Sığnaq qəzası
Q. Quba qəzası	Qaz. Qazax qəzası
Üç. Üçkilsə qəzası	Zən. Zəngəzur qəzası
Zaq. Zaqatala dairəsi	Şam. Şamur dairəsi
Y. Yeni Bəyazıt qəzası	Ər. Ərdahan dairəsi
Al. Aleksandrapol qəzası	Pəm. (Pəmbək)

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A.Ə. “Kitabi – Dədə Qorqud”da adlar və Qafqaz ərazisində onların toponimləşməsi. Bakı: 2007.
2. Budaqov B. Türk uluqlarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1995, 270 s.
3. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
4. Qafqaz hərbi dairəsinin topoqrafik xəritəsi. Tiflis, 1903 (rusca)
5. Paqirev D.D. Qafqazın 5 verstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi. Tiflis: 1912 (rusca).
6. Erk.Yurtsun. Asiyadakı türkcə coğrafi adlar derlemələri. Tamğa. İstanbul, 1993.

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОРОНИМОВ ЮЖНОГО КAVKAZA

Тагиева Р.И.

Ключевые слова: география, топонимы, оронимы, карта, ойконимы.

В статье анализируются оронимы – названия рельефа Южного Кавказа, нашедшие место на военно-топографической карте, опубликованной в 1903 году в Тифлисе. Показаны их синтаксические особенности. Приводятся образцы оронимов, составленные по модели глагольных сочетаний (Дашкесен, Налтокен, Аглаган, Налбанд и др.), а также именных (Гыргыз, Топдаг, Агязы, Тапагая и др.).

SUMMARY

SYNTACTICAL PECULIARITIES OF SOME SOUTHERN CAUCASUS ORONYMS

Taghiyeva R.I.

Key words: geography, toponym, oronym, map, ойконим.

The article analyzes the syntactical rules of oronyms and reliefs in an ordnance map of the South Caucasus printed in Tbilisi in 1903. The features of oronyms in models of noun combinations (Gırgız, Topdag, Tapaqaya, Agyazi) and verbal combinations (Dashkasan, Naltokan, Aglagan, Nalband and etc.) are reflected.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 08.01.2016
Son variant 01.06.2016